

Historická šlechtická sídla a první pozemková reforma

Kristina UHLÍKOVÁ

ANOTACE: *Pozemková reforma vyhlášená československým státem v meziválečném období výrazným způsobem zasáhla majitele historických šlechtických sídel země. Text se zabývá důsledky této reformy pro správu hradů, hradních ruin, zámků a paláců. Všíhá si i jejich důsledků pro historický mobiliář a knihovny v nich uložené.*

Historická šlechtická sídla se v nové Československé republice ocitla ve výrazně odlišné situaci než v předchozím období. Příčinou byla především radikální proměna sociálního statutu a hospodářského zajištění jejich majitelů, mezi nimiž stále značně převažovali šlechtici. Postavení této dřívějším monarchistickým státním systémem preferované skupiny bylo v novém státě zvláště zpočátku více než komplikované. Zdálo se, jako by šlechta symbolizovala vše, vůči čemu se většina občanů i vedoucí představitelé země chtěli vymezit. Tato averze měla hlubší kořeny, sahající minimálně do poloviny 19. století.¹ V tisku, ve veřejných projevech, v kuloárech národního shromáždění a jistě i v běžné konverzaci zaznívala zvláště mezi národnostně českým či slovenským obyvatelstvem řada argumentů podporujících zamezení politickému vlivu šlechty, zásadní redukci jejího rozsáhlého pozemkového vlastnictví a setření dalších více či méně viditelných privilegií, která jí po řadu staletí zajišťovala výjimečné postavení, statut nadřazenosti nad běžnými lidmi.

Škála těchto argumentů byla široká a pestrá, od historických přes nacionální, sociální, náboženské až k politickým. Mnohokrát bylo opakováno, že většina současných šlechtických rodů nemá s českým národem nic společného, protože přišla až po bělohorské porážce a její příslušníci se navíc podíleli na následných represích, násilné rekatolizaci a posléze i germanizaci a vídeňské centralizaci.² Tehdejší české historické povědomí pod vlivem historiků druhé poloviny 19. století počinaje Františkem Palackým období od 17. do počátku 19. století jednoznačně interpretovalo jako „porobu národa“.³

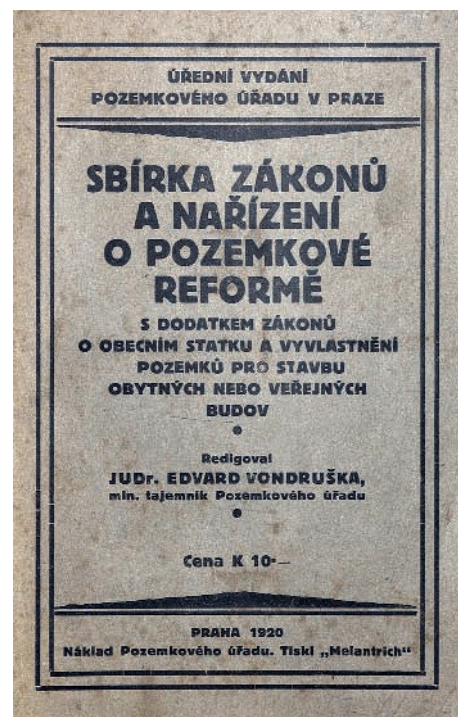
Na pomyslném seznamu šlechtických „prohřešků“ v očích mladé republiky figurovalo samozřejmě také úzké a dlouhodobé propojení aristokracie s bývalým politickým režimem – pro šlechtice běžná kariéra v úřadech správního systému monarchie, v jejích diplomatických službách, v armádě či přímo u císařského dvora. Zaznívaly i hlasy obviňující šlechtu jako politicky nejvlivnější sociální skupinu předválečné Evropy z rozpoutání světového konfliktu.

Aristokracie byla do značné míry kosmopolitní sociální skupinou, naprostá většina jejích členů ovládala několik jazyků, jejich sňatky i další kontakty překračovaly běžně hranice zemí i států. Otázku příslušnosti k určitému národu tak řada šlechticů řešila jen obtížně, jednoznačně bližší jim byl zemský patriotismus. Nový československý stát však národní ideu položil do svých základů a jeho obyvatelé právě v ní hledali hlavní oporu v poválečném světě, ve kterém jako by všechny předchozí jistoty přestaly platit. Český (či československý) nacionalismus byl významným průvodním jevem zvláště prvních let mladé republiky. Většina šlechticů toto vypjaté češství vinila z rozbití monarchie, kterou považovali za svůj domov, i z radikální s tím související a pro ně většinou nepříznivé změny poměrů. Mezi aristokracií, která měla v českých zemích svá panství, pře-

■ Poznámky

1 „[...] po roce 1848 rostoucí část českého národního hnutí považovala české šlechtice bez ohledu na jejich původ za Němce a cizince. Velmi důležité bylo to, že po roce 1890 udělali mladočeši z kritiky aristokracie ústřední bod své volební strategie proti konzervativnějším staročešům, kteří byli dlouhou dobu spojenci feudálních konzervativců.“ Eagle Glassheim, *Urození nacionalisté, Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*, Praha 2012, s. 55 a kapitola Šlechtici jako cizinci: zrod protiaristokratické ideologie mezi Čechy, s. 54–59. „Zpočátku jen ideologické střety mezi šlechtou a českými národovci přerostly v otevřenou roztržku na jaře revolučního roku 1848. Mezi účastníky schůze 11. března již nebyla šlechta zastoupena a její zástupci nebyli voleni ani do českých, ani do říšských zastupitelských sborů. Cesty obou skupin společností se tak definitivně rozešly.“ Jan Županič, *Vztah plný rozporů. Šlechta a český národ*, in: Václav Hořčíčka – Jan Županič, *Šlechta na křižovatce*. Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století, Praha 2017, s. 36.

2 Tyto názory byly v radikální podobě vtěleny například do publikací novináře a překladatele Josefa Holečka (Josef Holeček, *Česká šlechta: výklady časové i historické od Josefa Holečka*, Praha 1918) či národněsocialistického senátora Karla Marušáka (Karel Marušák, *Šlechta, velkostatek a po-*

Obr. 1. Obálka první Sbírký zákonů a nařízení o pozemkové reformě vydané Státním pozemkovým úřadem roku 1920. Red. Edvard Vondruška.

zemková reforma, Brno 1919) či sociálnědemokratického novináře Gustava Wintera (Gustav Winter, *Banda lupičů a žhářů: (jak česká šlechta přišla ke svému velikému jmění)*, Vídeň 1909).

3 Zdá se, že ke sluchu jen malé skupiny nezaujatých dolehla vědecky podložená a zvláště v nových souvislostech interpretovaná fakta historika Josefa Pekaře. A to i přes to, že je publikoval v sérii článků v čtenářsky oblíbené nedělní příloze *Národních listů* a tyto texty záhy vydal také knižně. Pekař se zde snažil značně korigovat mýtus o „cizácké“ a odrodilé šlechtě a naopak uváděl mnoho pozitivních příkladů, kdy osobnosti z řad této šlechty podporovaly novodobou emancipaci českého národa, a zdůrazňoval i další pozitivní vliv jejich příslušníků na kulturní i hospodářský rozvoj země (Josef Pekař, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923). Publikace se záhy dočkala ještě dvou dalších vydání.

važoval nepřátelský postoj k nové republice. Mnoho z jejích příslušníků jej demonstrovalo i svým otevřeným příklonem k německé národnosti – českou národnost preferovala výrazně menší část šlechticů, kteří tím také často proklamovali svou loajalitu s novým státem. I tato okolnost jistě vedla k nelibosti u většinové české společnosti a stala se dalším závažným na misce vah vychylující se již tak dost výrazně v neprospěch aristokracie. Podobně negativně bylo nahlíženo také na rozsáhlé pozemkové vlastnictví šlechtických velkostatkářů, v němž byla viděna hlavní příčina sociálního napětí ve státě.

Nelibě byl nesen i výrazně prokatolický postoj šlechticů. Katolická církev byla Čechy již od 19. století viněna z přílišného propojení s monarchistickým režimem, přičemž samozřejmě zaznívaly i historické argumenty připomínající pobělohorskou násilnou rekatolizaci. Tyto antiklerikální tendence nabraly po zrodu nového státu ještě více na intenzitě a byly prezentovány mnohdy již zcela otevřeně i na oficiálních místech. Vztah československého státu a katolické církve, šlechtici otevřeně podporované, zůstal prakticky po celé období první republiky komplikovaný.

Všechny tyto motivace vedly v Československu, a to ve výrazně větší míře než v okolních státech, ke snaze postavení šlechty zásadním způsobem podlomit. Nepřekvapí tedy, že zákon rušící šlechtictví a zakazující používání šlechtických titulů byl revolučním Národním shromážděním schválen již 3. prosince 1918,⁴ a to během třiceti sedmi minut.

První pozemková reforma

S realizací reformy, jejímž cílem mělo být rovnoměrnější rozdělení pozemkového vlastnictví v novém státě, počítala již v závěru 1. světové války větší část politiků připravujících uvnitř Rakouska-Uherska i v zahraničí podmínky pro vznik československého státu.⁵ Pro Tomáše Garrigua Masaryka byla pozemková reforma „vedle převratu největším činem nové republiky; [...] dovršením a vlastním uskutečněním převratu“.⁶ Nerovnoměrnost vlastnických poměrů k zemědělské i lesní půdě byla v českých zemích, ale i na Slovensku a v Podkarpatské Rusi zvláště výrazná. V českých zemích patřilo k 236 velkostatkům o rozloze větší než 2 000 ha prakticky 28 % veškeré půdy.⁷ Snaha jejím přerozdělením výrazně zmírnit sociální napětí a alespoň částečně uspokojit tehdejší „hlad po půdě“, v níž lidé zvláště po hubených válečných letech viděli nejspolehlivější zajištění svých životních potřeb, nebyla ničím výjimečným ani v dalších zemích. K reformě pozemkového vlastnictví přistoupilo ve 20. letech celkově 22 evropských

států. Nebyly to však pouze sociální důvody, které vedly novou československou státní reprezentaci k provedení takto radikálního zásahu do vlastnických práv. Zdůrazňován byl také neblahý vliv hospodaření na příliš velkých pozemcích v rámci jednoho podniku na dlouhodobější rozvoj ekonomiky země. Stejně negativní důsledky podle tehdejších ekonomů mělo i výrazné podvázání trhu s půdou způsobené především tím, že značná část velkostatků vlastněných šlechtici nemohla být díky institutu fideikomisu (česky svěřenství či svěřenectví)⁸ prodána, a dokonce ani rozdělena mezi více dědiců. Podobně nemohlo být díky zásadě manus mortua (mrtvá ruka)⁹ tržně manipulováno ani s půdou v majetku jednotlivých subjektů v rámci římskokatolické církve (farností, diecézí, řeholních společností), které byly po šlechtických rodech jejím druhým největším vlastníkem.

Dalším a mnohdy i nepokrytě prezentovaným cílem pozemkové reformy bylo omezení vlivu šlechty. Jednoznačným důkazem toho je, že prováděcí zákony se výslovně vztahovaly pouze na majetek zapsaný v zemských deskách, což byly v českých zemích pouze šlechtické a církevní nemovitosti. Reforma byla interpretována jako „odčinění Bílé hory“ a současně, s ohledem na příklon většiny šlechticů k německé národnosti, byla označována za „dovršení národního obrození“. Věcnější argumentace upozorňovala na to, že vlastnictví rozsáhlých lesních pozemků v pohraničních horách německými, státu často otevřeně nepřátelskými šlechtici může představovat výrazné ohrožení obranyschopnosti státu. To, že šlechta byla považována většinovým českým, ale i slovenským obyvatelstvem za cizorodou a spíše nepřátelskou vrstvu (jak bylo naznačeno v úvodu statí), na rozdíl například od Polska, vedlo zřejmě k tomu, že v Československu byla reforma po Lotyšsku a Estonsku z evropských zemí uskutečněna nejradikálněji, tj. bylo zabráno a předáno novým vlastníkům největší procento z celkové rozlohy půdy v zemi.

Šlechtici se po vzniku nové republiky prakticky přes noc stali z privilegované zámožné sociální skupiny řadovými občany. Vyhlášení reformy, která byla založena na vyvlastnění hlavní části jejich majetku a primárního zdroje příjmů, tedy zemědělské a lesní půdy, pozemků, které byly v majetku jejich předků často po staletí a na nichž byla díky tomu nesmazatelně otištěna jejich pečeť, pro ně však bylo snad ještě krutější ranou. Představitelé jednotlivých rodů, majitelé velkostatků, se již od roku 1919 snažili společně čelit nebezpečí pozemkové reformy i dalšímu ohrožení statusu své sociální skupiny v nových poměrech.¹⁰ Od konce 19. století se aristokracie v českých zemích politicky štěpila

především do dvou stran. Zatímco takzvaní ústavověrní velkostatkáři podporovali vídeňský centralismus a rakouskou státní ideu,¹¹ feudální konzervativci (označovaní také jako konzervativní velkostatek) usilovali o zemskou autonomii.¹² Většina konzervativců se po roce 1918 rozhodla pro podporu nového československého státu, který podle nich vznikl z vůle většiny lidu jejich země a oni by toto rozhodnutí měli

■ Poznámky

4 Zákon č. 61/1918 Sb. z. a n., jímž zrušují se šlechtictví, řády a tituly, vydaný 10. 12. 1918.

5 Její provedení zmiňuje například Washingtonská deklarace, viz Jan Kříkavec, *První pozemková reforma a její aplikace* (diplomová práce), Katedra dějin státu a práva PF MU, Brno 2013/2014, kapitola 3.1 Washingtonská deklarace, s. 16–17.

6 František Ebel a kol., *Deset let Československé republiky*, svazek třetí, Praha 1928, s. 405.

7 Jan Rychlík, *Pozemková reforma v Československu 1919–1938*, in: *Vědecké práce zemědělského muzea XXVII*, Praha 1987–1988, s. 129.

8 Šlechtický fideikomis byl nedělitelný soubor majetku většinou jednoho rodu, který nemohl být zcizen, rozdělen ani zadlužen. Přecházel pouze na základě zvláštní dědické poslušnosti stanovené při zřízení tohoto institutu. V českých zemích začala být první šlechtická svěřenství zřizována v 16. století, přičemž nejvíce jich bylo ustanoveno v následujícím století. Rozsah majetku svěřenství byl zapisován do zemských desek.

9 Kanonickoprávní omezení práva majetek církve zcizit.

10 Dita Jelínková, *Transformace životní reality Alfonse Clary-Aldringena v postimperiálním světě: postoje, strategie, konsekvence*, in: Zdeněk Hazdra – Václav Horčíčka – Jan Županič (edd.), *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha 2011, s. 107–131. – Glassheim (pozn. 1). – Dita Jelínková Homolová, *Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948*, Praha 2017. – Václav Horčíčka – Jan Županič, *Šlechta na křižovatce. Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století*, Praha 2017.

11 Ta počítala s „duchovní jednotou rozmanitých národů předlitavské poloviny říše, zastřešené císařem“. Glassheim (pozn. 1), s. 33.

12 „Je to právě historická šlechta, která reklamovala potvrzení státního práva Českého království, opírajíc se o historická práva království, jež podle Obnoveného zřízení zemského zajišťovala právní samostatnost Českého království, požadovala uznání suverenity zemí Koruny svatého Václava v rámci habsburské monarchie, přičemž si přála nově definovat vztah mezi Korunou a národem. Jednalo se o politickou skupinu sice početně velmi omezenou, zato však zastoupenou několika nejvyšší postavenými rody v monarchii: Fürstenbergové, Lobkovicové, Schwarzenbergové, Salmové, Windischgrätzové, Trauttmansdorffové atd.“ Radmila Švaříčková-Slabáková, *Rodinné strategie šlechty*, Praha 2007, s. 288.

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ A NÁRODNÍ OSVĚTY	
Č. 14253 / 1920	Oddělení V.
Datum 3. 3. 1920 , c.	Oddělení 14. 6.
Důstoj.	Dřívější spisy: 2538/2602 z 1919 7242/293 z 1920
<i>Masaryk</i>	Pozdější spis:
Zároveň se vyřizují čís.:	
Předmět: <i>Návrh zákona o převedení majetku zabytých a nebytých pozemkových majitelů, doplnění o mobilizaci a archivu.</i>	
<p>2. 1. 1920 vloženo v M. S. se z- boru pro pozemkovou reformu, který se zabývá i pro práci zákona mobilizace a převedení majetku příslušných zabytých a nebytých majitelů a pozemkové reformy (příslušných, mimo, finanční a osobní). Přitom návrh zákona na mobilizaci, převedení majetku zabytých a nebytých majitelů a převedení majetku zabytých a nebytých majitelů, aby podal návrh mobilizace a převedení majetku zabytých a nebytých majitelů doplnění 5. 1. 1920 vloženo</p>	K nahlédnutí:
<p>Došlo do spisovny: 24. září 1924 <i>P. 2. 1924</i></p> <p>Popis spisu:</p> <p>Značka: 30 Ochr. pam. <i>ni je</i> <i>Pozemková reforma</i></p> <p>Budíž skartováno: 19</p>	<p>Výprava:</p> <p>Došlo: 5. 1. 20 1920</p> <p>Napsáno: 2. 6.</p> <p>Srovnáno:</p> <p>Vypraveno: <i>podle dotazu</i> 6 přílohami</p>

Obr. 2. Spis ministerstva školství a národní osvěty č. 14253 z roku 1920 týkající se návrhu zákona o převzetí a náhradě za zabraný veliký pozemkový majetek. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

my vůči německé menšině. Každý svaz měl poněkud jinou strategii k prosazení ústupků v provádění pozemkové reformy, oba však byly schopny spolu aktivně spolupracovat.¹⁴ Zdůrazňování nutnosti dostatečného finančního zajištění péče o historické nemovitosti a unikátní krajinné celky v majetku jejich členů se stalo, s ohledem na to, že ochrana památek byla československým státem prohlášena za veřejný zájem, jedním z pádných protiargumentů obou svazů.

Na ohrožení, které památkám a jedinečným přírodním areálům přinese pozemková reforma, však neupozorňovali pouze velkostatkáři. Již v roce 1919 tehdejší přednosta pražského památkového úřadu Luboš Jeřábek napsal v revui pro vědu, umění a sociální život *Naše doba*, která byla blížká T. G. Masarykovi, že „daleko však méně přihlíženo k ideální stránce otázky [pozemkové reformy p. a.] – totiž jaké důsledky tato opatření budou mít po stránce kulturní, zejména jak pronikavé toto zasáhnutí státu v dosavadní poměry bude mít následky v celé řadě otázek čistě kulturních, ale zejména jaké vytvoří se poměry a okolnosti směřovatné pro celý velký soubor otázek ochrany našich památek“.¹⁵ Podobný názor sdílel i historik Josef Pekař, který se důsledkům pozemkové reformy i dle něho mylné argumentaci nutnosti jejího vyhlášení věnoval ve známé publikaci *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. Zde mimo jiné prorokoval, že „reformou tak, jak je zamýšlena, utrpí velké škody krása a šlechtictví české krajiny a ohroženy budou její památky historické a umělecké“.¹⁶

■ Poznámky

13 Více o jeho činnosti viz Antonín Kubačák, Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919–1943, in: *Sborník archivních prací* XXXVII, 1987, s. 325–373. – Dita Jelínková Homolová, Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948 (pozn. 10).

14 Někteří šlechtici byli současně členy obou uskupení.

15 Luboš Jeřábek, Sestátnění velkostatků, in: *Naše doba* XXVI, 1919, s. 331.

16 Podtrženo J. Pekařem. Viz Pekař (pozn. 3), s. 56.

17 K pozemkové reformě obecně viz především: Jan Voženilek, *Předběžné výsledky Československé pozemkové reformy: Země Česká a Moravská*, Praha 1930. – Ivo Frolec (ed.), *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti: sborník příspěvků z meziná-*

respektovat. Jejich čelní představitelé založili Svaz československých velkostatkářů,¹³ který měl zastupovat zájmy majitelů velkostatků, a to zvláště aktivním zasahováním do projednávání zákonů provádějících pozemkovou reformu a později i do procesu jejich naplňování, ovšem s vyloučením jakékoliv aktivní politické činnosti. Vstup do tohoto svazu však jeho zakladatelé podmiňovali slibem loajality nové republice. Šlech-

tici, kteří nebyli ochotni jej složit, z nichž většina před rokem 1918 patřila ke straně ústavověrných, na jaře roku 1920 založili Svaz německých velkostatkářů (Verband der deutschen Grossgrundbesitzer Böhmens). Toto sdružení na rozdíl od Svazu československých velkostatkářů zdůrazňovalo svůj německý charakter a snažilo se kriticky upozorňovat na podle jejich názoru diskriminační povahu pozemkové refor-

Vlastní provedení reformy se uskutečnilo v několika krocích.¹⁷ Již 9. listopadu 1918 byl revolučním Národním shromážděním vyhlášen zákaz jakékoliv manipulace s majetkem zapsaným v zemských deskách bez souhlasu správního úřadu, a to zákonem č. 32/1918 Sb. z. a n.¹⁸ V dubnu roku 1919 na něj navázal takzvaný záborový zákon č. 215/1919 Sb. z. a n.,¹⁹ kterým byl obstaten veškerý pozemkový majetek jednoho vlastníka zapsaný v zemských deskách v případě, že byl větší než 150 hektarů zemědělské či 250 hektarů veškeré půdy. V témže roce byla realizace reformy svěřena Státnímu pozemkovému úřadu zřízenému za tímto účelem speciálním zákonem.²⁰ Tato instituce, podléhající přímo předsednictvu vlády, a stojící tedy mimo resorty jednotlivých ministerstev, byla dlouhodobě ovládána agrární stranou (Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu)²¹ a aktuální volební výsledky na ni neměly příliš vliv.²² K dalšímu postupu mohlo dojít až po rozřešení sporu, zda pozemky vyvlastnit bez náhrady, jak navrhovala v prvních československých volbách vítězná sociálnědemokratická strana (Československá sociálně demokratická strana dělnická), či za ně původním vlastníkům určitou částku zaplatit. Z obavy před porušením ústavní zásady o nedotknutelnosti soukromého vlastnictví, a v důsledku toho i z možných nepříznivých reakcí v zahraničí bylo nakonec rozhodnuto ve prospěch druhé varianty. V roce 1920 mohl být tedy schválen takzvaný zákon přídělový č. 81/1920 Sb. z. a n.,²³ který stanovil, komu a za jakých okolností má být půda přidělena, a takzvaný zákon náhradový č. 329/1920 Sb. z. a n.,²⁴ jímž bylo řešeno zmiňované odškodnění za zabraný majetek. Reforma byla prováděna především během 20. a první poloviny 30. let, přičemž největší část byla realizována v letech 1923–1926.²⁵ V českých zemích zasáhla 854 vlastníků, kterým patřilo 1 088 velkostatků.

V první fázi byl právně zastaven celý velkostatek, a to nejen pozemky, ale i objekty sloužící k hospodaření na nich nebo s tímto hospodařením bezprostředně související. Jeho majitel se následně mohl rozhodnout, které pozemky (do výměry 150 hektarů zemědělské půdy, respektive 250 hektarů veškeré půdy) si přeje ponechat. Rozsah a umístění pozemků takto takzvaně propuštěných ze záboru byly nakonec výsledkem dohody, respektive často dlouhých jednání mezi ním a Státním pozemkovým úřadem. Za zbývajících půdu byla majiteli vyplacena náhrada, která vycházela z předválečných průměrných cen v dané oblasti. Reálná hodnota této sumy však byla díky inflaci výrazně nižší než momentální tržní cena, u výměry vyšší než 100 hektarů byla vypočtena částka ještě snižována o 5 až 40 %. Josef Pekař takto

stanovenou náhradu označil za „*tak skrovnou, že se to nelíší příliš od konfiskace z trestu*“.²⁶ Majitelům velkostatků situaci současně ještě komplikovala velmi vysoká daň z majetku, jež v řadě případů prakticky dosahovala výše náhrady za odstoupené pozemky.

Pozemky, které zůstaly v záboru, mohly být buď rozděleny na takzvané jednoduchy o rozsahu přibližně 5 hektarů a přiděleny za náhradu většinou drobným zemědělcům, a to přednostně těm, kteří je měli původně v nájmu. V místech, která k podobnému rozparcelování nebyla vhodná, ale i z dalších ekonomických či sociálních důvodů²⁷ se vytvářely takzvané zbytkové statky o výměře alespoň 30 hektarů, které byly nabízeny ke koupi vybraným zájemcům, zvláště bývalým zaměstnancům či nájemcům velkostatků. Část zbytkových statků si ponechal stát, a to v místech pro něj z různých důvodů strategicky výhodných. Stát převzal také naprostou většinu lesních revírů. Na těchto pozemcích většinou poté hospodařil státní podnik podřízený ministerstvu zemědělství, Státní lesy a statky, v menší míře různá ministerstva. Kromě soukromníků a státu se o pozemky mohly ucházet a také často ucházely i obce, které tak například řešily problémy se zajištěním parcel pro výstavbu své infrastruktury, případně i občanské spolky.

V takzvaném zkráceném přidělovém řízení si mohli zájemci vybrané pozemky od původního majitele koupit přímo, přičemž cena vycházela z jejich vzájemné dohody. Celý proces sice probíhal pod dozorem Státního pozemkového úřadu, byl však jednodušší, rychlejší a pro zainteresované subjekty výhodnější i z dalších důvodů.²⁸ Proto byl také často využíván. Tyto okolnosti bylo nutné vysvětlit pro pochopení osudů, kterými většina šlechtických sídel v meziválečném období prošla.

Důsledky pro ochranu památkově hodnotných šlechtických sídel

Šlechtická sídla ve většině případů tradičně souvisela s rozsáhlejším pozemkovým vlastnictvím, z jehož výnosu byla financována. Jejich majitelé byli tedy důsledky pozemkové reformy bezprostředně zasaženi. Noví přidělci půdy, a tedy i Státní pozemkový úřad, měli primárně zájem o pozemky a objekty hospodářsky využitelné, a zřejmě především proto se podařilo představitelům státní památkové péče prosadit do textace přidělového zákona § 20. Podle něho měl Státní pozemkový úřad přihlížet k tomu, „*aby přidělem nebyly rušeny krásy přírodní a ráz krajinný a aby nevzaly újmy památky přírodní, historické a umělecké. Pozemkový úřad může k tomu cíli svoliti, aby plochy, které jsou věnovány parkům, přírodním parkům, které slouží jinak k okrasě krajiny, nebo jejichž*

účelem jest zachovati ukázku původního rázu krajinného, nebo zajistiti a ochrániti historické památky a jejich okolí s nimi úzce souvisící, vlastníku byly ponechány vedle výměry půdy, která podle §u 11 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. zák. a nař.,²⁹ může býti pro

■ Poznámky

roční vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994 v Uherském Hradišti, Slováků muzeum, Uherské Hradiště 1994. – Ondřej Horák, *Lichtenštejnové mezi konfiskací a vyvlastněním. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století* (dissertační práce), Katedra dějin státu a práva PF MU, Brno 2007. – Jan Kuklík a kol., *Konfiskace, pozemkové reformy a vyvlastnění v československých dějinách 20. století*, Praha 2011. – Pavel Dufek, *Nástin průběhu 1. pozemkové reformy na Slánsku*, in: *Město a region v dramatickém století – Slaný a Slánsko ve XX. století*, Slaný 2014, s. 17–36. – Dita Jelínková Homolová, *Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948* (pozn. 10), zvláště kap. První pozemková reforma, s. 78–94. – Hořčíčka – Županič (pozn. 10). Panu doktoru Pavlu Dufkovi velmi děkuji za podnětné konzultace komplikovaných otázek reformy.

18 Zákon č. 32/1918 Sb. z. a n., o obstatení velkostatků, ze dne 9. 11. 1918.

19 Zákon č. 215/1919 Sb. z. a n., o zabrání velkého majetku pozemkového (záborový zákon), ze dne 16. 4. 1919.

20 Zákon č. 330/1919 Sb. z. a n., o pozemkovém úřadě, ze dne 11. 6. 1919.

21 Pro většinu jejich členů a voličů představovaly podniky velkostatkářů největší konkurenci.

22 Podle některých názorů v pramenech se zdá, že řada úředníků pozemkového úřadu byla relativně lehce zkorumpovatelná. Dita Jelínková Homolová, *Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948* (pozn. 10), s. 128. – Hořčíčka – Županič (pozn. 10), s. 270.

23 Zákon č. 81/1920 Sb. z. a n., kterým se vydávají po rozumu §u 10 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. z. a n., ustanovení o přidělu zabrané půdy a upravuje se právní poměr ku přidělené půdě (zákon přídělový), ze dne 30. 1. 1920.

24 Zákon č. 329/1920 Sb. z. a n., o převzetí a náhradě za zabraný majetek pozemkový (zákon náhradový), ze dne 8. 4. 1920.

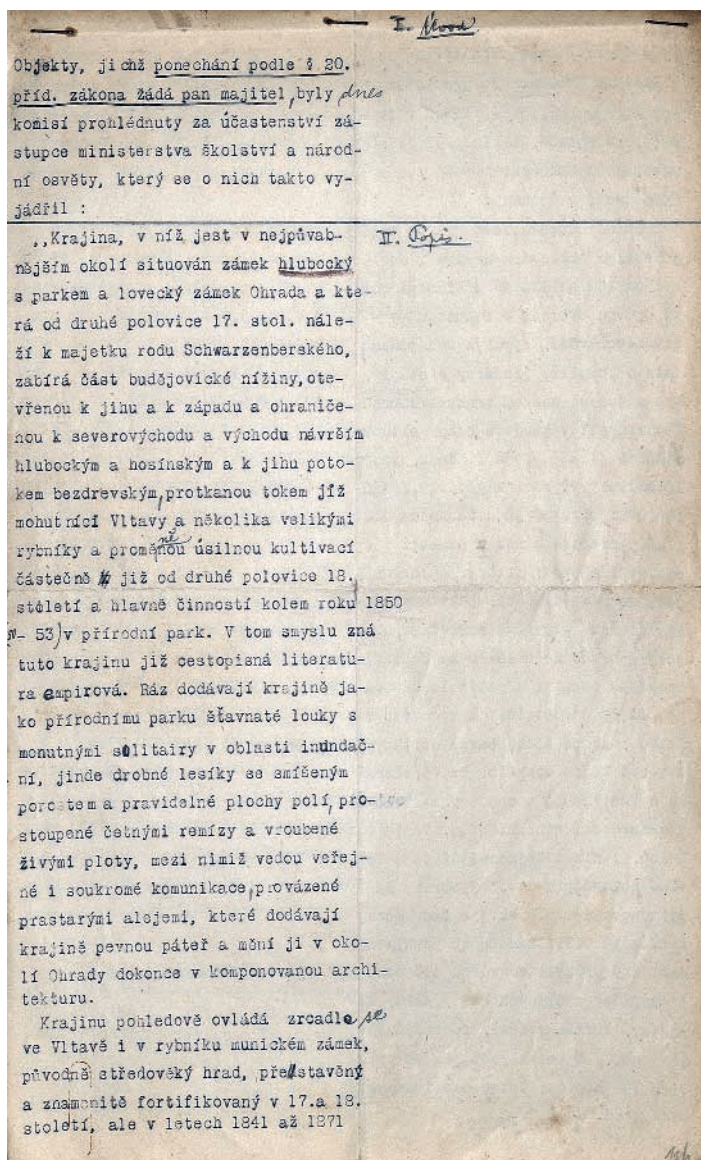
25 Ještě v roce 1938 však její provádění nebylo zcela ukončeno.

26 Pekař (pozn. 3), s. 25.

27 Vozenílek (pozn. 17), s. 22.

28 Majitel velkostatku zde především finance dostával prakticky obratem, zatímco stát je při klasickém provádění záboru uvolňoval s velkým zpožděním, a to často v řádech několika let. Viz Antonín Pavel, *Československá pozemková reforma, Pozemková reforma XIX*, 1938, č. 3, s. 33. – Horák (pozn. 17), s. 146.

29 Tedy zmiňovaných 150 ha zemědělské či 250 ha veškeré půdy.

3

4

5

Obr. 3. První strana konceptu odborného posudku připraveného Zdeňkem Wirthem na areály zámků Hluboká a Ohrada v dané době v majetku Jana Nepomuka II. Schwarzenberga, 20. léta. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

Obr. 4. Zámek Hluboká se vstupem do zimní zahrady, počátek 20. století. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, inv. č. 22646.

Obr. 5. Nádvoří zámku Hluboká, první polovina 20. století. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, inv. č. 22634.

puštěna dosavadnímu vlastníku ze záboru, jestliže vlastníků podrobí se podmínkám stanoveným pozemkovým úřadem v dohodě se zúčastněnými ministerstvy, pokud se týká přístupnosti oněch míst obecnému, pracovníkům vědeckým a uměleckým, nebo používání jejich k účelům lidumilným.³⁰

Společným cílem pracovníků památkové péče a Státního pozemkového úřadu bylo pone-

chat většinu stavebních památek, parků i takzvaných přírodních parků s pozemky, na kterých stojí, původnímu majiteli. To mimo jiné dokládá výrok vedoucího památkového oddělení a v dané době zástupce přednosty osvětového odboru ministerstva školství a národní osvěty Zdeňka Wirtha na jedné z interních debat v roce 1922: „Naším cílem jest podporovati majitele. Majitel má vztah k těmto památkám předně tradiční a rodinný, váží se k nim upomínky celého jeho života a on z důvodů rodinné prestiže je jistě nejschopnějším odhodlat se k udržení těchto památek.“³¹ Motivace vedení Státního pozemkového úřadu k tomuto postoji byla jistě odlišná, hlavní roli v ní hrál především ohled na finanční náročnost údržby zvláště rozsáhlých, historicky cenných staveb, kterou by většina státních resortů jen obtížně zajišťovala, a ze stejných důvodů bylo komplikované nabídnout je ke koupi. Problémy, jež státnímu sektoru přinášela údržba habsbursko-lotrinských zámků, toho byly jasným důkazem.³²

Původním majitelům však finanční prostředky získané výnosem okleštěných pozemků většinou již nestačily na adekvátní péči o takto ze záboru propuštěné památky, na což si opakovaně za podpory představitelů institucionalizované památkové péče stěžovali. Státní pozemkový úřad se nakonec odhodlal situaci řešit tím, že začal za tímto účelem využívat své ze

■ Poznámky

30 Zákon č. 81/1920 Sb. z. a n., kterým se vydávají po rozumu §u 10 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. z. a n., ustanovení o přidělu zabrané půdy a upravuje se právní poměr ku přidělené půdě (zákon přidělový), ze dne 30. 1. 1920.

31 Zápis z debaty archivních zaměstnanců, Národní archiv (NA), fond Ministerstvo školství I., kart. 3132, inv. č. 1742, sign. 30 Pam.

32 Viz Kristina Uhlíková, Bezradnost nad uměleckými konfiskáty z majetku bývalé rakousko-uherské panovnické rodiny, *Zprávy památkové péče* LXXIV, 2016, s. 283–292.

zákonu mu dané pravomoci a povoloval těmto majitelům ponechání větší pozemkové výměry³³ – tedy kromě pozemku, na němž památka stála, a jejího bezprostředního okolí³⁴ ještě další půdu, jejíž výnos byl primárně určen na údržbu této stavby či přírodního areálu.

V první fázi provádění pozemkové reformy na počátku 20. let nebyla ještě vyjasněna kompetence mezi státní památkovou péčí a pozemkovým úřadem, tj. kdo má posoudit, zda stavební objekt, park či jiný přírodní areál jsou skutečně ve smyslu uvedeného § 20 hodnotné, a mají tedy být majiteli, pokud o ně projeví zájem, propuštěny ze záboru, případně ještě s další půdou určenou pro jejich údržbu. Snahou Státního pozemkového úřadu bylo rozhodovat v těchto otázkách samostatně, případně i za tímto účelem zřídit speciální památkové oddělení, což zdůvodňoval mimo jiné tím, že pokud si vyžádal dobrozdání od Státního památkového úřadu či přímo od ministerstva školství a národní osvěty, přicházelo až po mnoha urgencích a s velkým časovým prodloužením. Osvětový odbor tohoto ministerstva se bránil tím, že jej pozemkový úřad vůbec neinformuje, na jakých velkostatkách se pozemková reforma právě provádí, a oni tedy nevědí, k jakým památkám se mají vyjadřovat. Situace tehdejší státní památkové péče byla relativně komplikovaná, protože neexistoval památkový zákon a právní vymahatelnost památkové ochrany tak byla značně omezená. Ministerstvo školství a národní osvěty se z toho důvodu snažilo takticky zařazovat ohledy na případnou památkovou hodnotu objektů alespoň do textu jiných zákonů. Zmiňovaný § 20 přídělového zákona považovalo za prozatím nejpádnejší mechanismus pro zajištění památkové ochrany alespoň pro tu – a to relativně početnou – část památek, která byla dotčena pozemkovou reformou. Pokud by však nemohly instituce státní památkové péče samy určovat, co skutečně má památkovou hodnotu a co nikoliv, a především nemohly stanovit podmínky, které majitel ze záboru propuštěné památky má dodržovat, účinnost tohoto mechanismu by se výrazně snížila. Tento kompetenční spor nakonec musel rozhodnout až Nejvyšší správní soud, jenž se svým judikátem č. 22 763 z 23. prosince 1924 přiklonil na stranu památkářů, tedy ministerstva školství a národní osvěty.

Praxe se poté ustálila na následujícím postupu. Vlastník podal Státnímu pozemkovému úřadu žádost,³⁵ ve které vyjmenoval objekty

6

a pozemky, jež podle něj jsou historickými či přírodními památkami a chce si je ve smyslu § 20 přídělového zákona ponechat, a současně většinou také požádal o propuštění dalších hektarů půdy na jejich údržbu. Pozemkový úřad si poté vyžádal dobrozdání od osvětového odboru ministerstva školství a národní osvěty. Tento odbor již roku 1922 rozhodl, že v rámci institucionalizované památkové péče bude celou agendu spojenou s pozemkovou reformou řídit. Jeho přednosta Zdeněk Wirth posudky k žádostem velkostatkářů v případě umělecko-historických památek připravoval buď sám (a to zvláště na počátku 20. let), nebo je předával druhému historikovi umění ve svém odboru, Kamilu Novotnému, později Cyrilu Merhoutovi. Vyjádření k přírodním památkám, které tvořily početně zdaleka největší část této agendy, příslušelo jejich kolegovi, zakladateli státní ochrany přírody v Československu, Rudolfu Maximovičovi. Pokud byla kapacita ministerských úředníků vyčerpána, postupovali žádosti příslušnému zemskému státnímu památkovému úřadu v Praze, v Brně či Státnímu referátu na ochranu památek v Bratislavě. V případě pražského památkového úřadu bylo navíc dodržováno pravidlo, že v převážně německých regionech působili úředníci bývalé německé sekce Rudolf Hönigsmid (od roku 1925 přednosta úřadu) a Karl Friedrich Kühn, ve zbývajících regionech Češi Václav Wagner a Karel Pecánek.

Součástí přípravy dobrozdání bylo komisionální jednání na místě, jehož se kromě památkářů účastnili zástupci pozemkového úřadu a vlastníka. Výsledný kladný posudek kromě

odborného zdůvodnění výjimečné hodnoty dané stavby, parku či krajinné kompozice obsahoval také podmínky, které měl vlastník ve vztahu k památce z hlediska památkové péče nadále dodržovat, pokud mu bude ze záboru skutečně propuštěna. Konečné rozhodnutí v tomto směru, stejně jako stanovení rozlohy pozemkové výměry k její údržbě zůstávalo na pozemkovém úřadě a většinou bylo výsledkem dlouhých komplikovaných jednání s původním vlastníkem, či spíše s jeho právními zástupci, v nichž byly na obou stranách pečlivě zvažovány požadavky i ústupky. V případě kladného vyřízení žádosti pozemkový úřad majiteli zaslal oficiální vyznění s přesným vymezením propuštěných pozemků a uvedením podmínek, které musí nadále dodržovat. „*Nepodvolení se těmto podmínkám a nezachování jich v celku i jednotlivě se strany žadatele nebo jeho právních nástupců dává Státnímu pozemkovému úřadu právo nemovitosti shora uvedené; podle*

■ Poznámky

33 § 7 zákona č. 330/ 1919 Sb. z. a n., o pozemkovém úřadě.

34 Památkové orgány se snažily prozíravě přimět Státní pozemkový úřad, aby bylo ze záboru propuštěno i dostatečně velké volné prostranství okolo památky, jehož zastavěním či jiným nevhodným využitím v případě přidělení novému majiteli by byl ohrožen pohledový odstup od ní.

35 Muselo to být třicet dní od doručení oznámení o zamýšleném převzetí nemovitostí státem, viz Miroslav Fikar, Ochrana umělecko-historických památek a přírodních krás v pozemkové reformě (Dvojí judikatura), *Právník* LXV, 1927, s. 32.

Šu 20 zákona z 30. ledna 1920 č. 81 Sb. z. a n.; žadateli ponechané ihned převzít a přidělití.³⁶ Není však známo, že by k takto radikálnímu kroku bylo někdy přikročeno. Většina podmínek vycházela z návrhu památkového orgánu a byla součástí zmiňovaného odborného posudku. Lišila se podle charakteru památky, v některých bodech však zůstávala obdobná. Jejich charakteristickým příkladem je následujících pět bodů, k jejichž plnění se musel zavázat majitel velkostatku Orlík (kterým byl v dané době nezletilý Karel Schwarzenberg) při péči o hrad Zvíkov:

- „1) Hrad Zvíkov buď řádně udržován a zabezpečen proti ohni;
- 2) Veškeré adaptace a opravy mohou se dít jen s předchozím vědomím a souhlasem Státního památkového úřadu pro Čechy v Praze;
- 3) Okolí hradu bude zachováno v dnešním stavu; kácení stromů může se dít jen probírkou, nikoliv holosečí a případné zastavění ploch, jež tvoří okolí hradu a jež ponechává se majiteli dle § 20 přídělového zákona vázáno, jest předchozím vědomím a souhlasem zmíněného památkového úřadu;
- 4) Hrad Zvíkov bude přístupen vycházkám za účelem vzdělávacím a odborníkům za účelem studijním;
- 5) Řádně legitimovaným zástupcům ministerstva školství a národní osvěty neb jmenovaného památkového úřadu bude povolen nerušený přístup do takto ponechaných nemovitostí za účelem revize, zda a jak tyto podmínky jsou plněny.“³⁷

Ve čtvrtém bodě uvedené zpřístupnění objektu veřejnosti bylo však většinou požadováno pouze u objektů, které majitel širšímu okruhu návštěvníků v různé formě otevřel již v předpřevratovém období. V těchto případech památkový orgán požadoval také schválení návštěvního řádu. Naopak zpřístupnění ze záboru propuštěných parků a krajinných rezervací bylo nárokováno ve většině případů, i když i zde musíme předpokládat předchozí domluvu s majitelem a jeho ochotu k tomuto kroku, stejně jako ohled na stav těchto areálů. Celkově je jednoznačně v dokumentech patrná snaha tehdejší institucionalizované památkové péče postupovat velmi diplomaticky, majitele pozitivně motivovat k údržbě památky a hlavně udržet jeho otevřenost ke komunikaci. Tato cesta jako jediná přinášela dlouhodobě z hlediska ochrany památek i přírody výsledky, a to i přesto, že někdy se tak dělo za cenu výrazných ústupků ze strany památkářů. Příkladem může být postup při dozoru nad opravami orlického zámku prováděnými v roce 1937, které vedení velkostatku památkovému úřadu nahlásilo s výrazným zpožděním.³⁸ Václav Wagner, který poté prohlédl již probíhající rekonstrukci, pouze do

zápisu o prohlídce poznamenal: „Způsob provedení je velmi špatný a romantický. Pro pokročilost práce nebylo však možno provést nápravu.“³⁹ A nechal jej odložit ad acta.

Většina šlechticů se snažila využít jakýchkoliv prostředků pro udržení pozemků ve svém vlastnictví. Zájem na ponechání tradičních rodových sídel, ale i zajímavých přírodních areálů vycházel zvláště v této sociokulturní skupině ze silně vnímané spoluzodpovědnosti za po generace předávaný majetek. Měl ovšem samozřejmě také prestižní důvody, neboť i v dané době bylo přeci jen stále ještě obtížné přijatelné, aby hlavním sídlem šlechtické rodiny byl městský byt. Míra úspěšnosti žádostí odvolávajících se na § 20 přídělového zákona byla relativně vysoká. O získání výjimky v jeho duchu se proto pokusila většina původních majitelů velkostatků. Přesto mnoho šlechticů, patrně z neochoty podrobit se jakýmkoliv podmínkám při správě svého sídla, zařadilo pozemek, na němž stálo, mezi rozlohy, na jejichž vrácení měli zákonný nárok podle § 11 záborového zákona, tedy mezi zmiňovaných 250 hektarů ostatní půdy.⁴⁰ V tom případě neměla státní správa v podstatě žádnou pravomoc postavit objekt pod památkový dozor. Řada majitelů se také rozhodla strategicky využít kombinace obou těchto paragrafů pro zachování historických sídel ve svém vlastnictví. O ponechání zámku, ve kterém po většinu roku bydlela, požádala podle § 11 záborového zákona a o propuštění dalších objektů a krajinných areálů podle § 20 přídělového zákona. Úpravy jejich hlavního sídla tak zůstaly zcela v jejich kompetenci. Není zatím k dispozici statistika, kolik objektů bylo propuštěno podle jednoho či druhého paragrafu. Víme pouze, že z celkového počtu 414 hradů, hradních zřícenin, zámků a tvrzí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, kterých se pozemková reforma dotkla (tedy stály na půdě, jež se dostala do záboru), bylo původním vlastníkům ponecháno 285 objektů, což tvořilo prakticky 70 % z původního počtu.⁴¹

Zde je však nutné podotknout, že mnoho šlechtických či bývalých šlechtických sídel nebylo pozemkovou reformou zasaženo vůbec, a to z několika důvodů. Zámek mohl patřit majiteli, který kromě rozlohy, na níž stavba stála, a rozlohy přilehlého parku jiný pozemkový majetek neměl. Typickým příkladem v tomto směru byli bohatí továrníci, kteří si od chudnoucích aristokratů na konci 19. a na počátku 20. století kupovali zámky pro svoji reprezentaci. Reforma se také vyhnula objektům, jež patřily k velkostatku, který měl menší pozemkovou výměru. I majitel rozsáhlého velkostatku však mohl vlastnit objekty, kterých se reforma vůbec netýkala, a to v případě, že v žádném ohledu nesouvisely s hospodařením na jeho pozem-

cích. § 3a záborového zákona⁴² takové nemovitosti z provádění reformy vylučoval. Příkladem jsou městské paláce šlechticů, ale také některé zámky ve větších městech. V těchto případech však bylo nutné doložit, že objekt je skutečně právně i hospodářsky samostatný a že není v žádném směru pro účely velkostatku využíván. Pokud se jednalo o významné památkově hodnotné objekty nákladné na údržbu, Státní pozemkový úřad většinou nezpochybňoval nárok majitele na jejich ponechání. V několika případech, kdy měl stát z různých důvodů naopak zájem na získání objektu (například využití paláce jako sídla úřadů či zahraničních velvyslanectví), ke sporu přesto došlo (jako v případě paláce Kinských na Staroměstském náměstí v Praze).⁴³

Podle zběžného odhadu se pozemková reforma z uvedených důvodů netýkala přibližně poloviny historických šlechtických sídel. V těchto případech byl další vliv na jejich způsob údržby a využívání ze strany státních orgánů minimální. Jedním z mála způsobů, jak mohly památkové orgány i přesto jejich majitele naklonit k dobrovolné spolupráci, například zpřístupnění prostor zámku pro badatelské účely, byl příslib vystavení potvrzení o výjimečné umělecko-historické hodnotě vlastněné památky a řádné péči o ni, na jehož základě byly poskytovány výrazné daňové úlevy. Druhou možností teoreticky bylo poskytnutí dotace na údržbu památky ze státního rozpočtu, jež bylo samozřejmě

■ Poznámky

36 Rozhodnutí Státního pozemkového úřadu o ponechání dle § 20 přídělového zákona na velkostatku Orlík z 27. 12. 1926, NA, fond SPS, kart. 388, inv. č. 229, sign. 30 Památky Orlík.

37 Ibidem.

38 Dopis ředitelství velkostatku Karla Schwarzenberga Orlíka a Čimelic v Orlíku nad Vitavou Státnímu památkovému úřadu v Praze, 19. 5. 1937, NA, fond SPS, kart. 388, inv. č. 229, sign. 30 Památky Orlík.

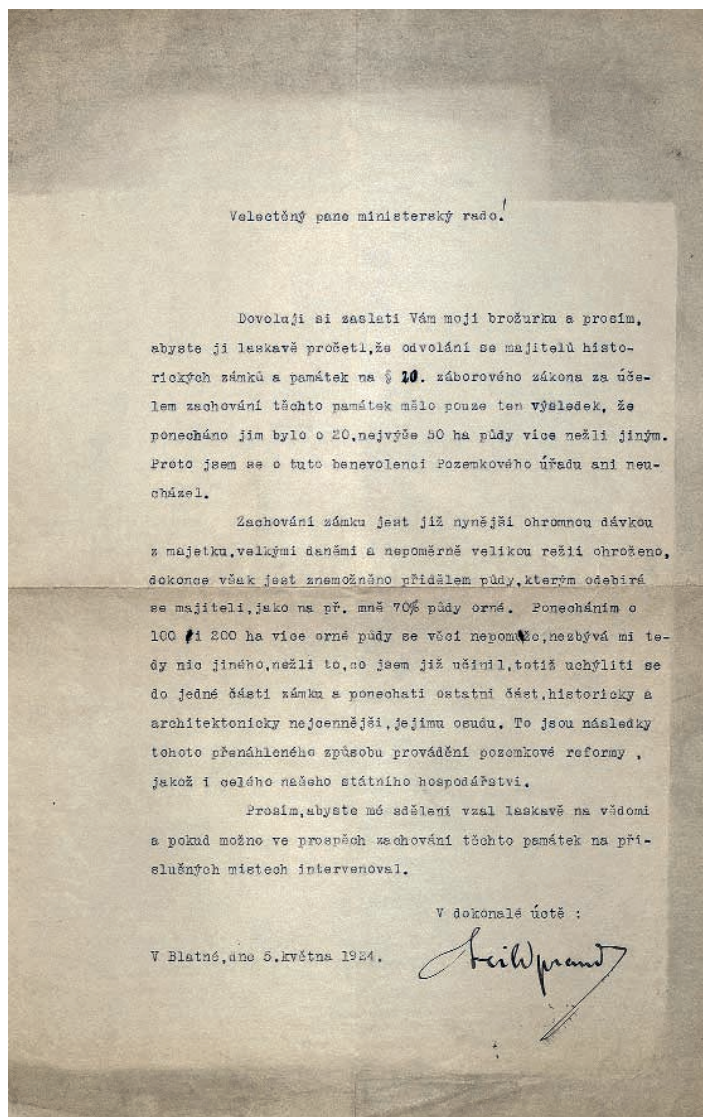
39 Záznam o prohlídce rekonstrukce, NA, fond SPS, kart. 388, inv. č. 229, sign. 30 Památky Orlík.

40 V tom případě dokumenty mluví o propuštění podle § 11 záborového zákona (č. 215/1919 Sb. z. a n., o zabránění velkého majetku pozemkového ze dne 16. 4. 1919).

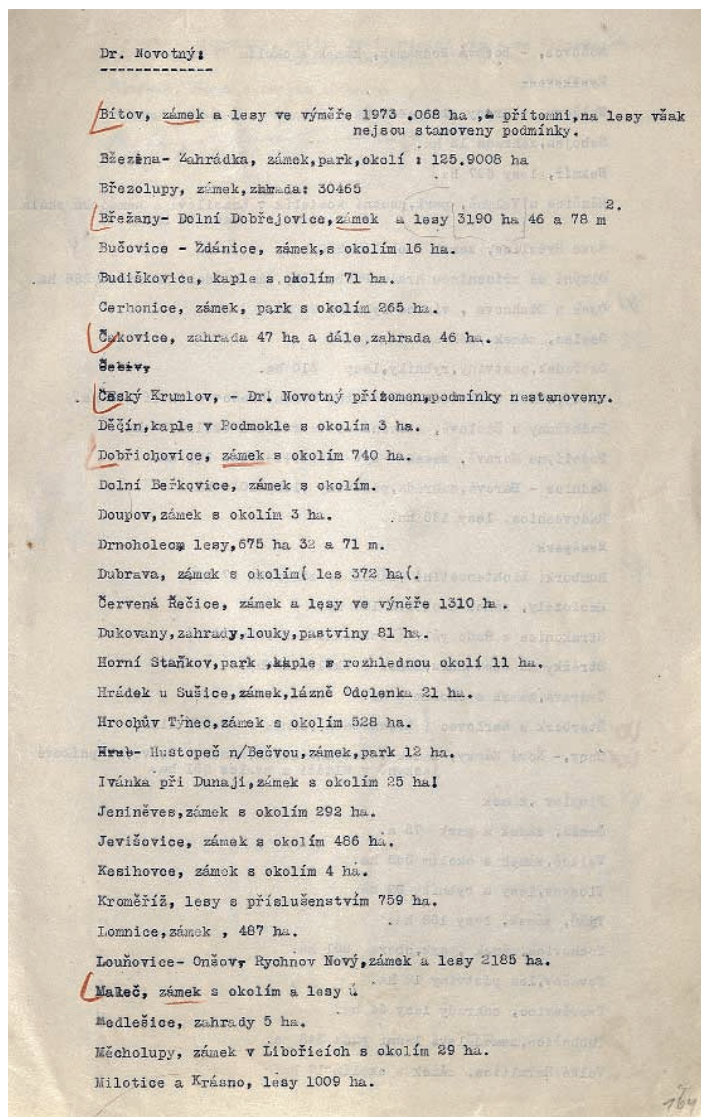
41 K roku 1932 to bylo v Čechách 71 zámků, 10 hradů, 31 zřícenin, 7 tvrzí a 6 hradišť, v zemi Moravskoslezské 99 zámků, 8 hradů, 21 zřícenin a 1 hradiště. Vozenílek (pozn. 17), s. 32, tabulka 14.

42 „Ze záboru jsou vyloučeny a) objekty právně i hospodářsky samostatné, jež neslouží hospodaření na zabraňovaných nemovitostech.“ Zákon č. 215/1919 Sb. z. a n., o zabránění velkého majetku pozemkového (záborový zákon), ze dne 16. 4. 1919.

43 Za upozornění na tuto skutečnost velmi děkuji doktoru Pavlu Dufkovi.

7

8

Obr. 7. Dopis Ferdinanda Hildprandta, majitele zámku v Blatné, Zdeňku Wirthovi, 5. května 1924. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

Obr. 8. První strana seznamu objektů a přírodních areálů, jejichž majitelé žádali jejich propuštění ze záboru v rámci pozemkové reformy podle § 20 přídělového zákona a na které měly památkové orgány připravit odborný posudek, počátek 20. let. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

podmíněno odborným dohledem na takto podporovanou rekonstrukci. Reálná využitelnost tohoto mechanismu však byla, přes velké naděje úředníků státní památkové ochrany do něj původně vkládané, nakonec minimální, neboť celková roční výše této rozpočtové položky pro celý stát byla tak nízká, že nestačila ani na pokrytí financování celkové rekonstrukce jedné průměrně veliké stavby. Během hospodářské krize byla tato suma navíc ještě dále snižována.⁴⁴

Původním vlastníkům bylo nakonec propuštěno díky § 20 přídělového zákona, ale i uplatněním dalších výjimek mnohem více půdy, než umožňovala v záborovém zákoně uváděná horní mez 250 hektarů. V českých zemích to bylo k roku 1930 průměrně až 797 hektarů.⁴⁵ Přesto naprosté většině z nich nestačil jejich výnos, navíc zkrácený díky vysokému daňovému zatížení, k pokrytí optimální úrovně údržby památkově hodnotných objektů (a samozřejmě nejen jich). Ferdinand Hildprandt, majitel zámku Blatná, v roce 1924 po provedení reformy na jeho velkostatku napsal Zdeňku Wirthovi: „Zachování zámku jest již nynější ohromnou dávkou z majetku, velkými daněmi a nepoměrně velkou režii ohroženo, dokonce však jest znemožněno přidělem půdy, kterým odebírá se majiteli, jako např. mně, 70 % půdy orné. Ponecháním o 100 i 200 ha více orné půdy se věci nepomůže, nezbyvá mi tedy nic jiného, nežli to, co jsem již učinil, totiž uchýlit se do jedné části zámku a ponechat ostatní část, historicky a architek-

tonicky nejceněnější, jejímu osudu.“⁴⁶ Podobné zoufalství je zřejmé i z vět konceptu memoranda Jana Nepomuka II. Schwarzenberga, 14. krumlovského vévody: „sestoupil jsem na nejkrajnější mez, po kterou si troufám ještě moci hospodařit tak, abych mohl dostát četným a velikým závazkům hospodářským, sociálním a kulturním, jimiž dílem z důvodů právních, dílem z důvodů ušlechtilé tradice náš majetek

■ Poznámky

44 Petr Štoncner, Příspěvek k dějinám památkové péče v Československé republice v letech 1918–1938: Část 5., Státní subvence na opravy památek, Zprávy památkové péče LXVI, 2006, s. 55–60.

45 Voženílek (pozn. 17), s. 26.

46 Dopis Ferdinanda Hildprandta Z. Wirthovi, 5. 5. 1924, Ústav dějin umění AV ČR, odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

rodový jest zavázán.“⁴⁷ Zmiňovanými „kulturními závazky“⁴⁸ Jan Schwarzenberg jistě nemyslel pouze údržbu jemu ponechaných zámků Hluboká nad Vltavou, Ohrada, Český Krumlov a Třeboň, ale také plnění patronátních povinností⁴⁹ k řadě kostelů i dalších církevních objektů, které tradičně většina šlechticů na svých pozemcích z jejich výnosů zajišťovala. Zákony pozemkové reformy tuto otázku žádným způsobem neřešily. Josef Pekař k tomu poznamenal: „*Zákon o tom mlčí, neboť on, nejso nikterak vázán zásadou ‚noblesse oblige‘ se rozhodl převzít za skrovnou náhradu od vlastníka statek jeho, ale zároveň nepřevzít mravní, kulturní a jiná čestná břemena jeho. A takových břemen je na našem velkostatku mnohem více než tuší veřejnost.*“⁵⁰ Na problém upozorňovalo také Memorandum Archeologické komise České akademie věd a umění z 22. prosince 1919 adresované předsedovi Národního shromáždění a prezidentovi státu.⁵¹ Snaha majitelů velkostatků ve spolupráci s vedoucími činiteli katolické církve, ale i ministerstva školství a národní osvěty, do jehož gesce spadaly kromě ochrany památek i kultovní otázky, vyřešit tento problém samostatným zákonem nevedla po celé meziválečné období k úspěchu.

V průběhu provádění pozemkové reformy se nakonec z nutnosti alespoň nějakým způsobem tuto záležitost vyřešit ustálil následující postup. Majitel si ponechal patronáty k objektům na jemu propuštěných pozemcích, současně si většinou také na odstoupeném majetku vybral ještě další stavby, například ty, k nimž měla jeho rodina z různých důvodů blízký vztah.⁵² Pozemky, na kterých stály, včetně nejbližšího okolí, mu mohly být propuštěny podle § 20 přídelového zákona, a dokonce mohl žádat i o ponechání dalších hektarů, z jejichž výnosu by zajistil jejich údržbu. O zbývajících sakrální objekty na zabraném území se muselo postarat ministerstvo zemědělství, protože v případě, že se původní majitel vzdal patronátu, nemohl jej nikdo nutit k plnění tohoto závazku a pozemkový úřad neměl podle rozhodnutí Nejvyššího správního soudu ani pravomoc k jejich převedení na nové nabyvatele půdy.

Doposud jsme se zabývali výlučně nemovitostmi, tedy stavebními památkami, parky či krajinnými rezervacemi, avšak ve většině šlechtických sídel dotčených pozemkovou reformou byl shromážděn také početný kulturně hodnotný mobiliář – nábytkové kolekce, soubory dalších uměleckořemeslných předmětů, zbraní, cenné obrazové sbírky budované mnoha šlechtickými rody často již od 17. století, knihovny. Zákony o pozemkové reformě se nevztahovaly pouze na nemovitosti, z movitých věcí však měly být výslovně přebírány pouze ty

s nespornou užitkovou hodnotou, které sloužily k hospodaření na zabraných pozemcích či k provozu zabraných podniků. Historický mobiliář zámků do této skupiny jistě nepatřil a měl jednoznačně zůstat ve vlastnictví původního majitele. Přesto jej však pozemková reforma citelně ohrozila. V důsledku okleštění pozemkového vlastnictví, vysokých daňových nároků státu a samozřejmě často také nákladného životního stylu se řada bývalých velkostatkářů záhy ocitla ve finanční nouzi. Podle rozhodnutí Nejvyššího správního soudu nemohli žádat na zajištění péče o své cenné sbírky ponechání další pozemkové výměry podle zmiňovaného § 20 přídelového zákona, protože se jich zákony o pozemkové reformě vůbec netýkaly. Soud však současně musel připustit, že státní úřady ze stejného důvodu nemohou majitele omezovat v nakládání s nimi. Pro řadu šlechtických majitelů se tedy nakonec stal nejspokojivějším či často jediným řešením tíživé finanční situace postupný rozprodej sbírek nebo i jednorázový prodej celého zámeckého zařízení. Zvláště nejcennější součástí sbírek jednotlivých rodů byly sice často vázány zápisem do souboru fideikomisního majetku, a jejich zcizení tudíž nebylo dovoleno, tato překážka byla ale v roce 1924⁵³ odstraněna zrušením institutu svěřectví z důvodu jeho zjevného rozporu s prováděním pozemkové reformy. I přesto, že se ministerstvu školství a národní osvěty podařilo do příslušného zákona zakomponovat § 17, který nařizoval soupis umělecky či historicky cenného mobiliáře, knih a archivů uložených na statcích fideikomisu a opravňoval ministerstvo k výběru jeho nejcennějších částí, jež majitel bez souhlasu ministerstva neměl prodávat a v případě jejich ohrožení je mohly státní orgány dokonce zajistit a uschovat, bylo jeho manévrovací pole velmi omezené. Jak uvádí Marek L. Krejčí, mělo být k provedení tohoto zákona vydáno ještě vládní nařízení, „*jímž podle zmocnění v zákoně by byla upravena otázka soupisu a uschování památek, znalců a další podrobnosti, k čemuž však nedošlo.*“⁵⁴

Řada majitelů pod tlakem tíživé finanční situace nařízení § 17 nerespektovala a sbírky nejenže nebyly sepsány, ale docházelo k jejich rozprodeji, a to samozřejmě bez vědomí památkových orgánů. Většina šlechtických sídel navíc nepatřila k majetku některého ze svěřectví a zacházení s jejich mobiliářem tedy v rámci státních hranic nepodléhalo žádnému památkovému ani jinému doзору. „*Rozhodování o vlastním majetku, k němuž patří také soukromé umělecké sbírky, náleží podle zákonů, dosud platných, výhradně majiteli a panu Waldsteinovi není třeba svolení ani Památkového úřadu ani ministerstva [školství a národní osvěty p. a.] k tomu, aby podle své vůle sbír-*

ky v rámci československého státu umístil,“⁵⁵ napsal Zdeněk Wirth pražskému památkovému úřadu jako odpověď na dotaz, zda Adolf Waldstein může z duchcovského zámku prodaného v rámci pozemkové reformy odvézt sbírky do svého zámku v Mnichově Hradišti. Podle Roberta Mečkovského prodej sbírek velkostatkářů tvořil až třetinu aukcí meziválečného pražského aukčního trhu.⁵⁶ Byly vydraženy rozsáhlé konvoluty zařízení zámků Kolečovice, Průhonice, Děčín, Planá, Jablonice, Března u Mladé Boleslavi, Bechyně či Tachova. Vývoz takto prodaných movitých památek do zahraničí či

■ Poznámky

⁴⁷ Koncept Memoranda o pozemkové reformě na J. Schwarzenberských statcích, patrně 1929, ÚDU AV ČR, odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-9, sv. 2. Zda bylo memorandum skutečně podáno a komu konkrétně bylo určeno, není ze zachovaného textu zcela jasné.

⁴⁸ Kromě kulturních závazků majitelé velkostatků tradičně financovali či alespoň finančně podporovali řadu sociálních institucí – nemocnic, domů pro přestálé, školek či škol. Neodstoupení od těchto zděděných závazků považovala většina z nich za otázku cti.

⁴⁹ Především financování údržby objektu.

⁵⁰ Pekař (pozn. 3), s. 57.

⁵¹ Memorandum upozorňovalo navíc na to, že podle zákona č. 318/1919 Sb. z. a n. (o zajištění půdy drobným pachtýřům) bude předána dlouhodobým pachtýřům i větší část majetku kostelních záduší, tedy druhého významného zdroje financování údržby církevních objektů.

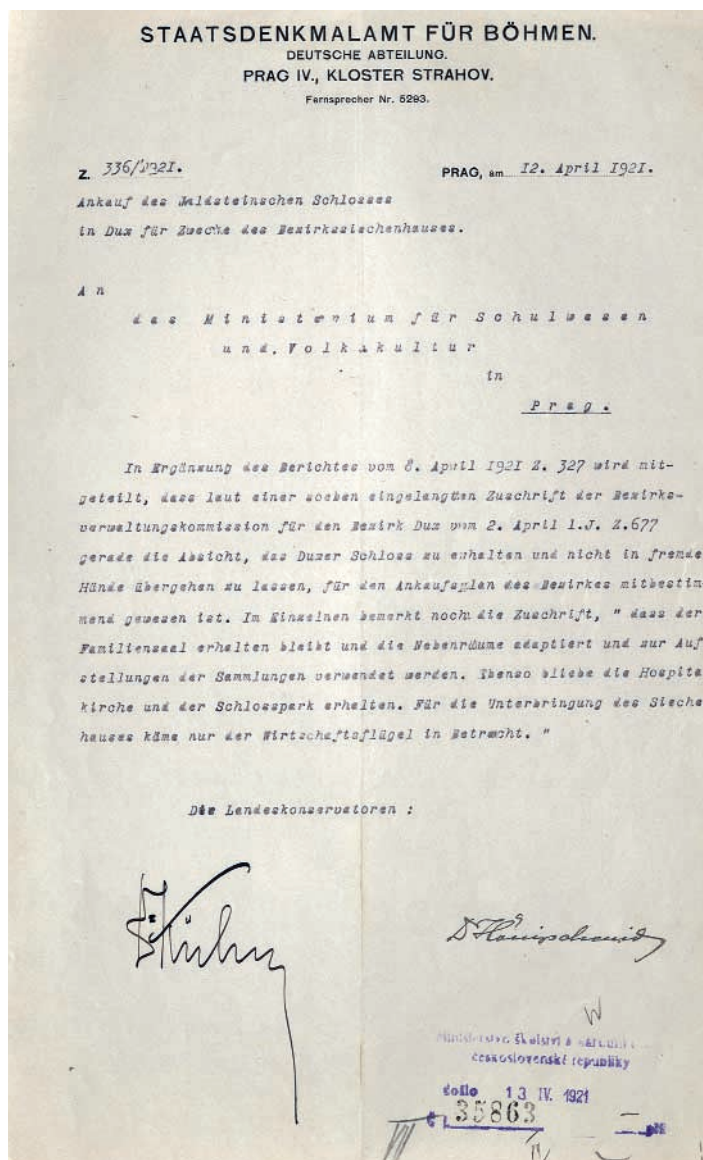
⁵² Například na zcela odstoupeném duchcovsko-litvínovském panství si původní majitel Adolf Waldstein ponechal ze sedmi patronátů, které Waldsteinové měli v roce 1910, dva. *Catalogus venerabilis cleri saecularis et regularis dioeceseos Litomericensis pro anno 1926*, Leitmeritz 1926, s. 35–43. Za konzultaci této problematiky velmi děkuji litoměřickému diecéznímu archiváři Mgr. Martinu Barusovi.

⁵³ Zákon č. 179/1924 Sb. z. a n., o zrušení svěřectví, ze dne 3. 7. 1924.

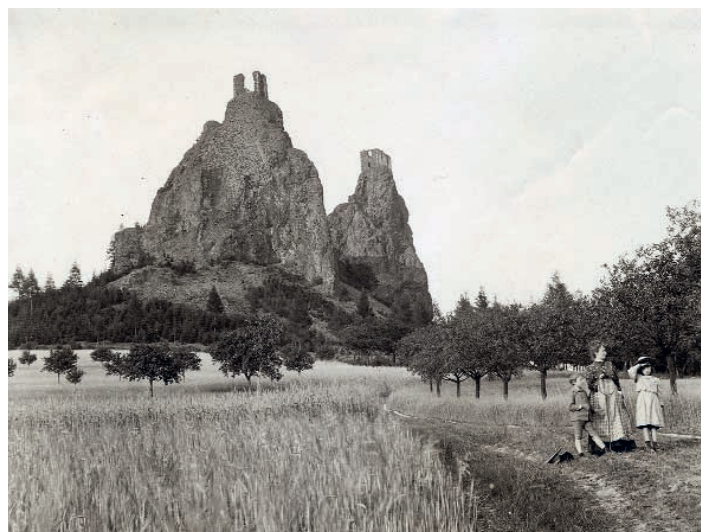
⁵⁴ Marek L. Krejčí, Zrušení svěřectví, pozemková reforma a patrimoniální archivy. Právně historické poznámky k přístupu státních orgánů k ochraně písemných památek v meziválečném období, in: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisce na formování obrazu české minulosti: sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 24.–25. dubna 1998 v lázních Sedmihorkách, Z Českého ráje a Podkrkonoší*, suppl. 4., Semily 1998, s. 67.

⁵⁵ Opis dopisu ministerstva školství a národní osvěty (psaného Z. Wirthem) Waldstejnskému sekretariátu v Praze, 24. 7. 1920, NA, fond SPS, kart. 153, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Duchcov.

⁵⁶ Viz Robert Mečkovský, *Umělecké aukce v Praze v období první republiky* (doktorská disertační práce), Seminář dějin umění FF MU, Brno 2014, podkapitola První pozemková reforma a její důsledky, s. 176–178.

9

10

11

Obr. 9. Dopis pracovníků německé sekce Státního památkového úřadu v Praze Karla F. Kühna a Rudolfa Hönigschmida ministerstvu školství a národní osvěty týkající se koupě zámku Duchcov pro účely zdejšího okresního hejtmanství, 12. dubna 1921. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

Obr. 10. Zřícenina hradu Trosky odstoupená Johannem Aebrenthalem ve 20. letech Klubu československých turistů, foto: konec 19. století. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, nezpracovaná část.

Obr. 11. Johann Aebrenthal (1905–1972), původní majitel zříceniny hradu Trosky, 30. léta 20. století. NPÚ – Územní památková správa Praha, mobiliární fond zámku Veltrusy, VE06310a-01.

jejich přímý prodej za hranicemi byl však naštěstí nejprve 29. října 1918 zcela zakázán⁵⁷ a následně byl umožňován pouze na základě povolení památkového orgánu.⁵⁸

Přes soustředěné úsilí pozemkového úřadu i orgánů památkové péče prakticky 30 % pozemkovou reformou dotčených šlechtických sídel zůstalo v záboru, a změnilo tedy v meziválečném období svého majitele. Byly to jednak menší, většinou architektonicky méně zajímavé zámky, které již dříve sloužily především provozu odevzdaného velkostatku jako sídlo jeho správy či provozní a technické zázemí zemědělského podniku. Pro původního majitele nemělo význam žádat jejich propuštění ze záboru, například uplatněním § 20 přídelového zákona, zvláště v těch případech, kdy byl jinak celý příslušný velkostatek odstoupen. Tyto objekty byly většinou zařazeny do zbytkového statku a s ním předány novému majiteli, jemuž poté sloužily ke stejnému účelu. Odstrašujícím, ale zdá se, že výjimečným příkladem špatné péče o šlechtické sídlo takto předané novému nabyvateli se stal hrad Švihov. Již jeho původní majitelé, rod Czerninů, tento objekt dlouhou dobu využívali pouze jako hospodářské zázemí okol-

ního velkostatku. Pod správou nových vlastníků⁵⁹ se však hrad rychle začal měnit v ruinu. Z budov byly vyřezávány a odváženy stropní a střešní trámy i některé kamenné součásti. Příčiny tohoto stavu začala dokonce vyšetřovat

■ Poznámky

57 Nařízení č. 13/1918 Sb. z. a n., o zákazu vývozu uměleckých a historických památek.

58 „Státní památkový úřad vydával na základě žádosti vlastníka povolení k vývozu, které dosvědčovalo, že předmět nespadá do kategorie zákazu.“ Šárka Radostová, Dědictví aneb kontinuita restrikcí vývozu památek, Bulletin UHS XXVI, 2014, č. 1, s. 4. Otázka, jak byl kontrolován vývoz památek ze strany státu v meziválečném období, je dosud zcela nezpracovaným tématem, které by si jistě zasloužilo hlubší analýzu.

59 Zbytkový statek s hradem byl nejprve přidělen Karlu Knappovi, který jej však záhy prodal Václavu Levorovi. Dokumenty uloženy v NA, fond SPS, kart. 552, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Švihov.

12

13

místní četnická stanice.⁶⁰ Alarmující situaci se nakonec podařilo vyřešit až tím, že původní vlastník František Antonín Czernin nabídl (na nátlak Státního pozemkového úřadu a památkových orgánů) majiteli zbytkového statku výměnou jiný svůj statek a navíc ještě další finanční odškodnění⁶¹ a hrad v roce 1930 získal zpět do svého vlastnictví. Ministerstvo školství a národní osvěty se poté usilovně snažilo zajistit staronovému majiteli a posléze i jeho dědici subvenci,⁶² aby byla zdevastovaná památka alespoň zajištěna před dalším chátráním. Vedení czerninského velkostatku však přesto do oprav muselo investovat zejména vlastní finance. Do konce 30. let se objekt podařilo alespoň základním způsobem zabezpečit.⁶³

Mnohdy však majitel nežádal ani o propuštění významných či uměleckohistoricky zajímavých zámků, a to především z důvodů již tak vysokých nákladů na údržbu dalších objektů ve svém vlastnictví nebo proto, že by taková nemovitost zůstala jediným jeho majetkem v jinak zcela pro účely reformy odstoupeném území. Podobným způsobem Josef Oswald III. Thun-Hohenstein-Salm-Reifferscheid odprodal městu Horní zámek v Benešově nad Ploučnicí.⁶⁴ Město zde umístilo v přízemí mateřskou školu a do druhého patra přestěhovalo městské muzeum.

Část v rámci pozemkové reformy zabraných pozemků včetně objektů na nich stojících si z různých důvodů ponechával stát. Takto byl jako sídlo správy statku připojeného k podniku Státní lesy a statky převzat například liberecký

zámek. Výjimečným případem v tomto směru se stal hrad Křivoklát, který jeho majitel Max Egon Fürstenberg společně s okolním velkostatkem státu sám nabídl. Již dříve, v roce 1921, právě od tohoto šlechtice státní správa odkoupila zámek Lány, který po delším zvažování vybrala za nejvhodnější venkovské sídlo prezidenta republiky v Čechách. V roce 1927 se Fürstenberg rozhodl státu prodat větší část svého majetku v Československu, k němuž patřily především rozsáhlé lesní revíry na Křivoklátsku, včetně zmiňovaného hradu.⁶⁵ Tímto krokem sledoval především získání vyšší ceny za své nemovitosti, než by byla suma odhadnutá při regulérním záboru v rámci pozemkové reformy. Státní správa po důkladném zvažování nakonec přistoupila na jeho návrh, přičemž v oficiálním zdůvodnění tohoto rozhodnutí figurovalo jako jeden z hlavních přínosů tohoto kroku získání „pro české dějiny památného hradu Křivoklát“.⁶⁶ K vlastnímu odkoupení hradního

■ Poznámky

⁶⁰ Hlášení Zemského četnického velitelství v Praze, Oddělení Klatovy, stanice ve Švihově, zaslané Státnímu památkovému úřadu v Praze ve věci ochrany starých historických památek, 17. 11. 1930, NA, fond SPS, kart. 552, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Švihov.

⁶¹ „[hrad Švihov p. a.] byl v roce 1930 na nátlak státního pozemkového úřadu vrácen původnímu majiteli, při čemž týž musel dosavadního vlastníka odškodnit více jak dvojnásobnou výměrou půdy a peněžitým obnosem skoro tři čtvrtě milionu Kč.“ Dopis Ředitelství velkostatku a lesního úřadu Eugena Czernina v Chudenicích Státnímu památko-

Obr. 12. Hrad Švihov kolem roku 1900. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, inv. č. 11687.

Obr. 13. Eugen Alfons Czernin (1892–1955), od roku 1932 majitel hradu Švihov, foto: 30. léta 20. století. SOA Třeboň, pobočka Jindřichův Hradec, fond RA Černínů z Chudenic, Jindřichův Hradec.

vému úřadu v Praze, 18. 7. 1935, NA, fond SPS, kart. 552, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Švihov.

⁶² Úsilí ministerstva však nebylo korunováno zdaleka takovým úspěchem, jaký původně předpokládalo. Viz dokumenty uložené v NA, fond SPS, kart. 552, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Švihov.

⁶³ Korespondence k celé záležitosti mezi Ředitelstvím Czerninského velkostatku, ministerstvem školství a národní osvěty, Státním památkovým úřadem i Státním pozemkovým úřadem je zachována ve fondu Státní památková správa (NA), kart. 552, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Švihov.

⁶⁴ Zdeněk Henig, Horní zámek, Město Benešov nad Ploučnicí 1923–1991 [online], dostupné z: <https://www.zamek-benesov.cz/cs/o-zamku/horni-zamek-1562-1926/mesto-benesov-1926-1991>, vyhledáno 18. 9. 2017.

⁶⁵ K vlastnictví Fürstenbergů viz především Pavel Dufek, Nástin proměn majetkové držby soukromých velkostatků na Slánsku v letech 1945 až 1949, in: Pavel Bartoníček (ed.), *Bílá místa historie: Slaný a Slánsko ve XX. století*, Slaný 2015, s. 159–172, zde s. 162. – Kristýna Kaucká, Jednání Fürstenbergů se státem ohledně pozemkové reformy na velkostatku Křivoklát, in: *Středočeský sborník historický*, sv. 40, Praha 2014 [vyd. 2015], s. 40–81.

⁶⁶ Podle Kristýny Kaucké však v návrhu na výkup majetku Maxe Egona Fürstenberga „se jako hlavní cíl, proč stát

14

areálu došlo v roce 1929. Stát spolu s objektem převzal i knihovnu, archiv a takzvané muzeum, původní majitel si z mobiliáře vybral pouze některé předměty.⁶⁷ Hrad poté přešel společně s okolními pozemky do kompetence Státních lesů a statků a stal se sídlem správy okolního státního statku. Podobně jako v případě původně habsbursko-lotrinských zámků⁶⁸ si však tento podnik do záležitostí údržby a ochrany tohoto objektu nenechal příliš zasahovat; „tento úřad byl bohužel dosud úplně vyloučen z jednání o ochraně a správě hradu Křivoklátu od té doby, kdy byl převzat hrad do státní správy,“⁶⁹ posteskl si v roce 1930 úředník Státního památkového úřadu Václav Wagner v dopise ministerstvu školství a národní osvěty.

Další zajímavou kauzou byla koupě duchcovského zámku, o jehož získání začala již záhy po vydání zákonů o pozemkové reformě usilovat zdejší okresní správní komise se záměrem umístit zde, a zvláště v okolních hospodářských budovách své kanceláře, okresní chorobinec a školu. Umělecko-historicky nejceněnější prostory zámku, velký sál a k němu přiléhající místnosti v prvním patře, měly být adaptovány pro muzeum. Prodej byl nakonec realizován v roce 1921.

Jak již bylo zmíněno, manipulace s neužitkovým mobiliářem⁷⁰ zámku byla zcela v kompetenci původního majitele, kterým byl Adolf Waldstein. Ten však zřejmě částečně z důvodu neznalosti rozsahu kompetencí památkových orgánů, částečně jistě z dobré vůle nenechat osud velmi cenných sbírek pouze na svém uvážení požádal již v roce 1919 o názor, jak má s duchcovským inventářem naložit, pražský Státní památkový úřad. Nejprve bylo jednání o obrazárně, která byla ještě v témže roce odvezena do valdštejnského zámku v Doksech.⁷¹ Až v druhé fázi bylo zvažováno umístě-

ní takzvaného valdštejnského muzea a známé knihovny, u nichž majitel původně předpokládal jejich ponechání v prvním patře duchcovského zámku a zpřístupnění v rámci městského muzea. V roce 1920 se však Waldstein rozhodl veškeré své historické sbírky soustředit na zámku v Mnichově Hradišti. „Ministerstvo nemůže sice podle stávajících zákonů bránit majiteli, aby sbírky do Mnichova Hradiště nepřevézl, ale přece ještě dává na uvážení, vyváží-li důvody bezpečnostní a administrativní (ohrožení sbírek v Duchcově a soustředění majetku uměleckého v zámku mnichovohradištském), čistě kulturní důvody obsažené v požadavku, aby sbírky, v Duchcově vzniklé, zůstaly na místě a uplatnily – nestalo-li se tak dosud následkem nedokonalé výchovy obecnstva v tomto směru – aspoň v budoucnosti svůj zušlechťující vliv na duševní vývoj místního a okolního lidu,“⁷² snažil se ještě marně jeho rozhodnutí zvrátit Zdeněk Wirth v oficiálním vyjádření ministerstva školství a národní osvěty.

Největší část v záboru ponechaných objektů však tvořily hradní ruiny. Tyto objekty byly samozřejmě pro vlastní účely pozemkové reformy prakticky nevyužitelné, i když zpočátku zaznívaly, zvláště od drobných zemědělců dychtících po půdě, návrhy na demolici zbytků staveb a rozparcelování pozemků nebo alespoň přizpůsobení nejbližšího okolí hradů k zemědělským účelům. Z pochopitelných důvodů se hradní ruiny nemohly stát ani sídlem úřadu či jiné instituce. Státní pozemkový úřad po dohodě s osvětovým odborem ministerstva školství a národní osvěty nakonec dospěl k názoru, že nejschůdnějším řešením bude zainteresovat na jejich správě i ochraně dobrovolnické subjekty, z nichž některé se již na jejich údržbě podílely v období před rokem 1918, případně obce, v jejichž katastru se nacházely. „Menší

Obr. 14. Nádvoří hradu Křivoklát kolem roku 1900, pohled od západu. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, inv. č. 21280.

objekty (ruiny, aleje, stromy) je třeba postavit pod ochranu místních faktorů, historických, musejních a turistických spolků, obcí, skupin obcí, družstev.“⁷³ Tyto objekty mohly být buď ve zkráceném přidělovém řízení předány novým vlastníkům přímo původními majiteli, a to většinou za cenu vycházející z odhadu hodnoty jimi zastavěného pozemku, nebo jim mohly být prodány Státním pozemkovým úřadem.

Prakticky ve všech případech,⁷⁴ kdy památka změnila svého majitele v rámci provádění pozemkové reformy, se noví vlastníci museli zavázat k plnění památkovým orgánem přesně stanovených podmínek, podobně jako tomu bylo v případě hodnotných nemovitostí vyjmutých ze záboru. Zde se však státní správa od-

■ Poznámky

přistoupil na koupi velkostatku Křivoklát, uvádělo, že Fürstenberg je říšský Němec s minulostí málo populární, dále jeho majetek leží blízko Prahy a zájmem republiky je, aby Fürstenberg odpadl ze sdružení 22 říšskoněmeckých velkostatkářů v Československu, kteří předkládali u Mezinárodního smírčího soudu v Haagu žalobu proti pozemkové reformě, z nichž byl Fürstenberg největším velkostatkářem“. Kristýna Kaucká, *Pozemková reforma na velkostatku Křivoklát* (diplomová práce), Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK, Praha 2013, s. 93.

⁶⁷ Ibidem, s. 96.

⁶⁸ Viz Uhlíková (pozn. 32).

⁶⁹ Koncept dopisu Státního památkového úřadu (psaný V. Wagnerem) ministerstvu školství a národní osvěty, 10. 5. 1930, NA, fond SPS, kart. 273, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Křivoklát.

⁷⁰ Za neužitkové bylo považováno takové zařízení, které nebylo využitelné při hospodaření v zemědělských podnicích.

⁷¹ Oznámení Sekretariátu Adolfa Waldštejna Státnímu památkovému úřadu v Praze o převozu mobiliáře ze zámku Duchcov na zámek Doksy datované 28. 7. 1919 a doplněné o jeho podrobné seznamy, NA, fond SPS, kart. 153, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Duchcov.

⁷² Kopie dopisu ministerstva školství a národní osvěty Waldštejnskému sekretariátu v Praze, 24. 7. 1920, NA, fond SPS, kart. 153, inv. č. 229, sign. 30 Pam. Duchcov.

⁷³ Spis ministerstva školství a národní osvěty ve věci ochrany památek v rámci pozemkové reformy, 1921, ÚDU AV ČR, odd. dokumentace, fond Z. Wirth, kart. W-A-59, sv. 2.

⁷⁴ Výjimku zřejmě představovaly pouze případy, kdy byl nabyvatelem státní orgán. Bylo tomu však zřejmě proto, že na památky ve státním vlastnictví se na rozdíl od soukromých památek vztahovala pravomoc orgánů státní památkové péče.

15

16

Obr. 15. Zřícenina hradu Lipnice nad Sázavou kolem roku 1900. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, inv. č. 20439.

Obr. 16. Zřícenina hradu Bezděz (pohled od východu) prodaná během první pozemkové reformy Adolfem Waldsteinem Klubu československých turistů, foto: počátek 20. století. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, nezpracovaná část.

volávala na znění paragrafů 23 a 50 přídelového zákona.⁷⁵ Byl také připravován odborný posudek vycházející z komisionální prohlídky na místě, který obsahoval i návrh zmiňovaných podmínek. Ty byly následně zaneseny do kupní smlouvy, již Státní pozemkový úřad (případně přímo původní majitel pod dohledem Státního pozemkového úřadu) s novým vlastníkem uzavíral. Příprava posudku byla opět podle kapacity a odborného zaměření úředníků rozdělena mezi osvětový odbor ministerstva a jednotlivé zemské památkové úřady. V případě hradních zřícenin byli pověřováni většinou takzvaní techničtí konzervátoři, v Čechách Karel Pecánek, Karl Friedrich Kühn (v oblastech s převahou německého obyvatelstva), na Moravě a ve Slezsku přednosta zdejšího úřadu Stanislav Sochor, na Slovensku byl dlouho jediným úředníkem Ješek Hofman, až v roce 1930 sem byl přidělen architekt Václav Mencl. Tito památkáři často již při jednání na místě navrhli a vy-

světliili novému vlastníkovu opatření pro údržbu jednotlivých částí zříceniny, možnosti jejího zpřístupnění a úpravu bezprostředního okolí, které bylo prakticky vždy získáno společně s původním hradním areálem.

Celkem jedenáct zřícenin z Čech, Moravy a Slezska osiřelých v důsledku pozemkové reformy se dostalo do rukou Klubu československých turistů, mezi nimi například ruiny hradů Bezděz, Trosky, Točnick, Žebrák, Lipnice a Nový Hrádek u Lukova. Bývalé hrady Žebrák a Točnick ústředí Klubu odkoupilo od Josefa Colloredo-Mansfelda v roce 1922. Trosky prodal rovenskému odboru Klubu Jan Aehrenthal, majitel hruboskalského velkostatku. Areál hradu Bezděz byl zakoupen od Adolfa Waldsteina v roce 1930 za 2 000 korun ústředím spolku. Opravy na hradě Lipnice byly zahájeny německobrodským odborem Klubu, který zde navázal na činnost Sboru na záchranu hradu Lipnice již roku 1920. Hrad Nový Hrádek u Lukova byl při provádění pozemkové reformy zabrán státem Adamu Zbyňku Leonovi Stadnickému a následně prodán Klubu, opravy zde prováděl jeho znojemský odbor.

Celkově spolek vlastnil na celém území tehdejší Československé republiky 24 těchto objektů⁷⁶ a některé další měl v dlouhodobém nájmu. „Nikdo jistě nebude popíráti, že ochrana hradních zřícenin a přírodních památek patří do kompetence turistického spolku; ten, kdo

pracuje pro rozšíření turistického a cizineckého ruchu, musí mít zájem na tom, aby zůstaly zachovány tyto jeho základní předpoklady,“ charakterizoval v roce 1938 jeden z významných činovníků spolku Karel Kozák motivaci

■ Poznámky

75 Podle § 23: „Přiděluje půdu, určí úřad pozemkový, zda-li nějak a jak právo získané přidělem půdy jest omezeno a zdali nějaké a jaké povinnosti vzejdou osobě, které se půda přiděluje, a ustanoví také o právních následcích spojených s oním omezením a s nedodržením uložených povinností“; § 50 zněl: „Úřad pozemkový může ustanoviti zvláštní řád o hospodaření na nedělu, zvláště pak také co do členství v některých družstvech, ochrany památek přírodních a uměleckých, zachování krajinného rázu a krajinných zvláštností při stavbách, pojištění proti škodám a na život a t. p.“ Zákon č. 81/1920 Sb. z. a n., kterým se vydávají po rozumu §u 10 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. z. a n., ustanovení o přidělu zabrané půdy a upravuje se právní poměr ku přidělené půdě (zákon přídelový), ze dne 30. 1. 1920.

76 Kromě ruin dnes spravovaných NPÚ to byly například zříceniny hradů Lichnice, Pecka, Choustník, ale i menší objekty, jako byla tvrz Svojšice u Heřmanova Městce. Na Slovensku Klub opravoval například trenčinský hrad a na Zakarpatské Ukrajině Nevické u Užhorodu. Viz Karel Kozák, Péče o hrady a přírodní památky, in: *Padesát let Klubu československých turistů*, Praha 1938, s. 111.

17

Klubu.⁷⁷ Sdružení, jehož členská základna se během první republiky nebyvale rozšiřila, si tuto finančně i organizačně náročnou činnost mohlo dovolit. Náklady na opravy jím spravovaných historických staveb však tvořily až šestiinu jeho výdajů.⁷⁸

Správě hradních zřícenin Klubem československých turistů se dlouhodobě věnoval historik Michal Flegl. Díky jeho textům zaměřeným jak na jednotlivé objekty,⁷⁹ tak obecně na proces řízení, odborného zajištění, financování oprav i způsoby jejich zpřístupňování turistické veřejnosti⁸⁰ máme relativně přesnou představu o celé této problematice. Správa hradních ruin patřila do kompetence technické komise spolku,⁸¹ která po celou dobu úzce spolupracovala se státními památkovými orgány.⁸² V rámci ní působil památkový referent, kterým byl v prvním období dlouholetý konzervátor, mimo jiné hlavní pořadatel předválečných sjezdů na ochranu památek, čáslavský učitel Václav Vladimír Jeníček. Ve 30. letech jej nahradil architekt Vilém Lorenc. Při dozoru nad opravami se také angažoval archeolog, významný člen Klubu Za starou Prahu Karel Guth a již zmiňovaný Václav Mencl. Technická komise „zpracovávala konzervační programy, zadávala práce stavebním firmám, jednala se Státním památkovým úřadem, kolaudovala dokončené práce“.⁸³ Opravy probíhaly na většině objektů průběžně po řadu let v závislosti na finančních možnostech, a to buď v režii jednotlivých regionálních odborů, či přímo ústředí spolku. Nejrozsáhlejší akce byly v meziválečném období realizovány na hradech Lipnice, Krakovec, Helfenburk a Točnick. Pro organizaci prací na těchto objektech byly vytvořeny i speciální sbory či komise, které pravidelně koordinovaly jejich průběh.

Kromě Klubu československých turistů se na údržbě ruin v období první republiky podílely – byť v menší míře – také obce a jiná dobrovolnická sdružení. Tak tomu bylo například u hradu Rábí, který v roce 1920 převzal Spo-

lek pro zachování památek v horním Pootaví. Památková správa původně počítala, stejně jako u objektů ponechaných majitelům, s poskytováním výrazných dotací na jejich opravy. Ty však, pokud vůbec byly přiznány, po celé meziválečné období netvořily v naprosté většině případů více než 5 % nákladů plánovaných rekonstrukčních zásahů.⁸⁴

Závěr

Ponechání historických sídel i výjimečných krajinných útvarů zasažených první pozemkovou reformou v rukou původních majitelů,⁸⁵ at již pro jejich údržbu byly, či nebyly stanoveny zvláštní podmínky, se skutečně ukázalo z daných možností pro tyto nemovitosti jako nejšetrnější. Jejich „staronoví“ majitelé se v duchu rodinné tradice i z prestižních důvodů většinou snažili své dědictví odpovědně chránit a být mu dobrým správcem. Řada z nich také aktivně spolupracovala s památkovými orgány, a to i v případech, kdy nebyla k takovému jednání nijak vázána smluvně ani ze zákona. Díky vysoké úrovni svého vzdělání si byli schopni uvědomit výjimečnou kulturní hodnotu spravovaných nemovitostí (ale také movitých sbírek) i bez odborného posudku. Za ochranu těchto památek, které považovali za jedno z největších bohatství země, cítili spoluzodpovědnost. Na druhou stranu zde v případě mnoha šlechticů současně hrála svoji roli také pragmatická úvaha, že péče o ponechané objekty, včetně dobrých vztahů s institucionalizovanou památkovou péčí, se jednou může stát argumentem při dalším případném ohrožení jejich postavení či majetku. Přestože to nikde ve své době (ani později) otevřeně nezaznělo, majitelé těchto staveb a přírodních areálů ve veřejném zájmu na své náklady udržovali, zabezpečovali a často také zpřístupňovali významnou část kulturního dědictví země, které se stát při svém vzniku zavázal chránit. Pokud by nebyli schopni či odmítli tuto roli plnit, pro státní správu by bylo organizačně obtížné i finančně nebyvale ná-

Obr. 17. Vrch Mužský propuštěný Waldsteinům ze záboru během pozemkové reformy jako přírodní unikát, první polovina 20. století. ÚDU AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, sbírka historické fotografie, inv. č. 21212.

kladné tuto funkci převzít. Za tuto službu, pokud ji vykonávali odpovědně, mohli tedy od státu v různých záležitostech žádat benevolentnější přístup.

Složitý mnohovýstevný charakter problematiky správy, využití a ochrany šlechtických sídel v podmínkách nově vzniklého československého státu vylučoval aplikaci jednotného modelu vhodného pro všechny zmiňované situace. V mnoha případech se jako neefektivnější ukázala vzájemně výhodná spolupráce státních orgánů s bývalými majiteli těchto sídel či různými zájmovými sdruženími, která měla ochranu památek ve své náplni. I přes všechny nedostatky, které tehdejší stav měl, se tak podařilo zámky a další historická šlechtická sídla v zásadě úspěšně provést dvaceti prvorepublikovými lety až na práh nadcházejícího válečného konfliktu, který měl pro jejich další osudy zcela zásadní význam.

■ Poznámky

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Marek Krejčík, Poznámky k ekonomickým aspektům obnovy hradních zřícenin, in: *Zříceniny historických staveb a jejich památková ochrana*, Praha 1998, s. 87.

⁷⁹ Především: Michal Flegl, Snahy o záchranu hradu Točnicka v minulosti, in: *Středočeský sborník historický* XVI, 1981, s. 107–120. – Idem, Hrad Bezděz a snahy o jeho záchranu v minulosti, *Památky a příroda* VIII, 1983, s. 152–158. – Idem, Hrad Lipnice v dějinách památkové péče a muzejnictví, *Muzejní a vlastivědná práce – Časopis Společnosti přátel starožitností* XXII, 1984, s. 215–226. – Seznam článků o údržbě zřícenin ve správě Klubu viz Idem, Hradní zříceniny v péči Klubu českých turistů (Poznámky k stavebním a zabezpečovacím pracím před rokem 1945), in: *Zříceniny historických staveb a jejich památková ochrana*, Praha 1998, s. 85.

⁸⁰ Flegl, Hrad Lipnice v dějinách památkové péče a muzejnictví (pozn. 79).

⁸¹ Materiály z činnosti technické komise jsou uloženy v NA, fond Klub československých turistů, kart. 276, inv. č. 259.

⁸² Kromě materiálu z fondu citovaného v předchozí poznámce viz také NA, fond SPS, kart. 723, inv. č. 417.

⁸³ Flegl, Hrad Lipnice v dějinách památkové péče a muzejnictví (pozn. 79), s. 79.

⁸⁴ Viz především Štoncner (pozn. 44) a také Krejčík (pozn. 78).

⁸⁵ Vedené ovšem ze strany státní správy především pragmatickým ohledem na výši udržovacích nákladů těchto památek.